

ЕМА АНГЕЛОВА*

ГРОБЪТ КАТО ВИЗИТНА КАРТИЧКА И НАГЛАСИТЕ НА БЪЛГАРИНА КЪМ СМЪРТТА. (СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ НА БЪЛГАРСКИ И АМЕРИКАНСКИ НАДГРОБНИ ПЛОЧИ)

Abstract: The article deals with the influence of culture on attitudes toward death. The objects of research are a specific element of Bulgarian and American culture: a comparison is made between headstones, and the social markers engraved on them, in Boston's Mount Auburn Cemetery and in the Central Sofia Cemetery. The results of the conducted content analysis indicate that the professional status of the deceased is marked more often on gravestones in Bulgarian culture than in American, while the reverse relationship is present with regard to the marking of interpersonal status and family affiliation. Sentimental symbols and symbols with a purely decorative purpose are more common in the American sample, while such symbolic images are generally less present on Bulgarian headstones, but when they do occur there, they serve as a complementary marker of the professional status of the deceased more often than is the case in the American sample. The author looks for the cause of these results in the national psychology and the specific historical development of the two cultures, which were chosen in view of the significant cultural differences between them.

Keywords: death; headstones; cross-cultural differences; social status.

Смъртта е сред онези универсални събития, с които човек рано или късно е обречен да се срещне. Невъзможно е да бъде избегната – колкото и да я отлагаме, тя рано или късно се появява в живота на всеки. И все пак не малко фактори оказват влияние ако не върху друго, то поне върху начина, по който гледаме на смъртта. Иска ни се да вярваме, че макар и обречени да се срещаме с нея отново и отново, ние сами избираме как да я посрещнем. Всъщност обаче и това не е изцяло в нашия контрол – такава е изходната точка на тази работа. Тя изследва влиянието на културата върху нагласите към смъртта.

Човек не живее живота си сам и дори смъртта не може да го откъсне напълно от социалните връзки, които е създал приживе. Както падането на камък раздвижва повърхността на цялото езеро, скръбната вест преминава през цялата социална мрежа от близки, познати и родственици. Най-силна е болката там, където пада камъкът – непосредственото обкръжение на починалия, но никой не може да остане безразличен, когато чуе, че е починал някой, когото познава. Така или иначе стане ли дума за смъртта, фокусираме се преди всичко върху социалните ѝ аспекти. Разлики може да има, например, в размера и особеностите на групата, която се чувства засегната от

* Студентка във Философски факултет на Софийския университет „Св. св. Климент Охридски“. Email: ema.angellova@gmail.com

смъртта. Тази група присъства на надгробната плоча: може да е обозначена ясно и недвусмислено или само да е намекната. Тя е групата, към която вероятно починалият е бил привързан най-силно приживе и принадлежността към която му е най-ценна – към нея той ще бъде причисляван и след смъртта си, когато хората си спомнят за него и го споменават. Нерядко това е и групата, към която е „адресирана“ надгробната плоча. Естествено, надгробният камък е поставен за човека, положен в гроба, но изписаният върху нея текст говори на живите, които могат да го прочетат. Има например култури, в които смъртта на близък е нещо, което се случва в рамките на семейството и оставя най-траен отпечатък там. Често текстовете на надгробните плочи са свързани с личен спомен, включват прякор на положения под нея или характерна за него фраза. Това са надгробните плочи, при които акцентът се поставя върху семейната принадлежност на починалия – той е на първо място съпруг/съпруга, любима майка или грижовен баща, обичана баба. Други култури разширяват социалния кръг и с това добавят още една идентичност на починалия – случва се тя дори да измести семейната принадлежност. Става въпрос за надгробни плочи, при които особено внимание се обръща на професионалния статус, изразен най-често с титли и професии, но също и със снимки, изображения, почести.

Настоящата работа ще потърси основание за подобно културно разграничение, като сравни надгробни плочи от Америка и България. Въпреки че изследователската работа е извършена еднакво задълбочено и за американската, и за българската извадка, интересът е по-скоро към българските надгробни плочи, поставени на фона на една толкова различна култура, каквато е американската. Историческият преглед обхваща периода XVIII–XX век, за да разгледа развитието на разбиранията за смъртта във времена, когато двете култури се развиват сравнително независимо една от друга. XVIII век е по-силно застъпен в анализа на българското отношение към смъртта, защото това е периодът на Възраждането – време, богато на промени и събития с голямо културно и историческо значение. В анализа на САЩ и Западна Европа¹ този период се разглежда като подготвящ почвата за пълното разгръщане на обсеиите със смъртта по време на Викторианската епоха.

Нагласи към смъртта в САЩ и Западна Европа (XVII, XVIII, XIX, и XX век)

В периода между XVI и XVIII век смъртта променя смисъла си. От нещо банално и познато, което един ден застига всеки, смъртта се превръща в събитие, налагащо рязко излизане от монотонността на ежедневието. По силата на яркото си разграничаване от делничното тя започва да прилича на

¹ Въпреки че културата на САЩ е от интерес за изследването, Западна Европа (и най-вече Англия) е включена в историческия преглед поради успоредното развитие и взаимно влияние на двете – особено докато американските колонии все още са част от Английското кралство. Основание дава и фактът, че Американските надгробни плочи, включени в изследването, са заснети в гробище в Масачузетс.

сексуалния акт и това ѝ придава известен еротичен характер. Постепенно смъртта излиза от сферата на еротичните фантазии и се връща обратно в реалния живот, но не преди да премине през света на драматизациите. В този свой преход тя губи еротичния си тон, но запазва силата на нещо необичайно и вълнуващо, дори красиво – от този момент нататък смъртта притежава особена романтика (Ariès 1975: 56–57).

Промяна настъпва и във връзката между мъртвия и семейството му. До XVIII век смъртта е грижа на умиращия. Той сам внася ред в делата си приживе, а онова, което трябва да предаде на близките си, е прилежно вписано в завещанието му. Там той прави разпорежданията за погребението и собствеността си, отделя място и за споделяне на любовта към семейството си. От средата на века нататък обаче в завещанието се включват само практическите компоненти на смъртта, а за чувствата и последните заръки към ближните се отрежда времето непосредствено преди смъртта. Това сбогуване на смъртния одър има огромно значение: то е знак за по-голямо доверие и близост между умиращия и близките му. Тяхното положение се променя и те вече поемат по-активна роля в предсмъртния ритуал. Едновременно с това се засилва романтиката в жестовете и думите на умиращия. Събралите се да станат свидетели на последните му думи очакват да чуят особена мъдрост, надявайки се и на тях, изпращащите любимия човек, да се предаде поне част от жадуваното просветление пред лицето на смъртта. (Ariès 1975: 65–66). В отговор на увеличаващата се близост между членовете на семейството периодът между XIX и XX век е белязан от още един важен преход: погледът се прехвърля от собствената смърт към смъртта на другия. Естествено, с тази промяна в гледната точка се променят и преживяванията, свързани със смъртта. На преден план излизат болката от загубата, което води до култ към надгробните плочи и гробищата, пренебрегвани по време на Средновековието и дълго след това. Общите гробове, използвани до този момент, губят функциите си по хигиенни и религиозни причини. Индивидуалните гробове, които ги заменят, са мястото на земята, където мъртвите продължават да присъстват и след смъртта си: гробът представлява своеобразен дом на починалия, който близките редовно посещават. Надгробният камък, положен върху гроба-дом, трябва да носи някакъв знак за човека, който лежи под него, за да отличава мястото като негово и да засвидетелства родовата му принадлежност. Освен името, надгробният камък може да носи послания, които свидетелстват за вечната връзка на положения в гроба с близките му, напомнят за непосилната раздяла и за вечната любов, която дори смъртта не е способна да разруши. Гробът трябва да бъде чисто, спретнато и удобно място, защото тук близките на починалия ще му идват „на гости“, ще си го спомнят и ще разговарят с него (Ariès 1975: 72).

Култът към мъртвите достига кулминацията си през XIX век. Романтиката към смъртта процъфтява. Тя се проявява в напрегнатото очакване около смъртното легло, в драматичното ѝ посрещане и в погребалните церемо-

нии, в задължителното скърбене и в траура, които в някои случаи продължават месеци наред. Отдавна са отминали дните, когато смъртта е била нещо очаквано и обикновено, сега тя предполага драматизъм и интензивност на емоциите, достигащи до преиграване, макар и ритуализирано. Нещо повече, смъртта притежава притегателна сила, която кара хората да мислят за нея с копнеж, достигащ в някои случаи до обесии. Тя е далеч по-ярка от живота, носи щастие, даже блаженство, които живият по време на земния си път не може нито да преживее, нито да разбере. Когато живите скърбят за мъртвия, те не толкова оплакват неговото напускане на нашия свят, колкото собствената си участ: че не могат да го последват и да бъдат с него в едно по-съвършено измерение (Ariès 1975: 56).

Нагласи към смъртта в България (XVII, XVIII, XIX, и XX век)

Култът по българските земи е към живите. За оплакване е напускащият техния свят, защото със смъртта си той губи много. *От виявиците (...) се узнава историята на човека, животописът му, дейността му, нерешените задачи, които е оставил, радостите, от които се е лишил, значението, което има животът му за него и обществото, изобицо цялото съдържание на този живот* (Хаджийски 2002: 50). Дори когато българинът разсъждава по въпроса за смъртта, нещо все го тегли към живота. Но животът е скъп не само в контраст със смъртта, той е ценност сам по себе си. Нищо не възбужда повече въображението на човека. Най-ярките образи в българския фолклор са създадени именно във възхвала на живота (Petkanov 1994: 161–162). Всичко най-привлекателно и скъпо, онова, за което се пеят песни и се разказват предания, е такова, защото не умира: кой не се е трогвал от непобедимата любов на Явор и Калина, които и след смъртта откриват път към себе си на земята, и колко много българи са възхвалявали героичния подвиг на падналите в бой за свобода, най-голямото признание за които е безсмъртието им.

Смъртта може да е поносима, но никога не е желана. Това, което поддържа българина при срещата с нея, не е копнеж по отвъдно блаженство (Petkanov 1994: 163–164). Успокоението идва по-скоро от народните вярвания за безсмъртието на душата: животът е по-силен и душата ще надживее тялото; смъртта не е край, тя е друга форма на живот, продължителен сън (Вакарелски 2008). Надеждата е не че смъртта ще направи от човека по-съвършено същество, а че и слънчевата райска градина отгатък границата на живота ще прилича на тази долу, у дома. Когато пристъпи в „*оня свят*“, *света на прадедите*, човек запазва родствените си връзки, има същите нужди, както и живите (на земята), но притежава по-големи възможности да въздейства върху света на живите (Genchev 1983: 23). Мъртвите с готовност се възползват от тези възможности. Дори смъртта не може да ги лиши от практичната им природа: когато мъртвият се явява след смъртта на живите, той *или поръчва за нещо да му принесат, или мъмри жена си* (ако е мъж), *че не гледа децата, че разнася имота, или я похвалява, че не се по-*

женила и не напуснала къщата му, или пък може нещо да предупреждава (Маринов 1994: 327).

А какво все пак губят живите в раздялата си с мъртвия? Живите също са за оплакване, когато мъртвият ги остави сами да се справят с грижите и всекидневния труд. Те се жалват не толкова за загубата на емоционална подкрепа, любов и близост, колкото за отнетата мъдрост и способностите на покойника, неговата напътстваща и помагача ръка (Хаджийски 2002: 51). Интересно е, че някои вярвания съдържат в себе си съвсем ясно негативно отношение към проявата на прекалена емоционалност: многото изплакани сълзи например размътват водата на починалите, *та не могат да пият водица и да си разхладят устата* (Маринов 1994: 327). Естествено, има оплакване и погребални ритуали, по време на които трябва задължително да се плаче много и показно. По това те се доближават до викторианската театралност на скърбенето, но при българите тя се случва единствено в границите на ритуала, най-интензивната част от който трае до 40-ия ден. Недопустимо е домашните да запуснат себе си и домакинството и да се отдадат само на сълзи и траур².

С Възраждането (XVIII век) и конкретно с появата на имотната прослойка се случва известно стесняване на полето на култа към живите. Сега култът е към личностите с висока социална позиция. Отношението към смъртта и отдаването на последна почит се използват за демонстриране на социален престиж. Надгробните камъни придобиват статута на фетиш. Те дават нагледен израз както на достойнството на покойника, така и на социалния престиж на живите, поставили паметника като *визуален белег за социалната принадлежност и за скритата или явна сила на парите* (Ninov 1991: 77). Вместо да дава информация за живота на починалия, надгробният паметник по-скоро сигнализира за позициите му в рамките на определено съсловие, *изтъква значимостта му в общността, уникалността на занаята, който не е по силите на всекиго* (Ibid.: 76). Освен „жилище“ на покойника гробът вече е и „визитна картичка“ – както на погребалите го, така и на самия погребан. В същото време, честа гледка по гробищата в България е занемаряването на гроба известно време след погребването – немарливост, която Нинов отдава на *мнимата скръб на обкръжението и здравата връзка на българина с живота* (Ibid.: 77).

След Освобождението промяна настъпва не в отношението към смъртта, а във визуалната символика. Тя придобива повече библейски и християнски елементи. Иначе надгробните паметници запазват функцията си да дават израз на икономическите възможности и съсловната диференцираност на младата буржоазия. Разкрива се обаче и един нов разкош, провокиран от чувство на вина пред изоставен роднина, приятел, член на общността – проблем, особено наболял в следосвобожденските години (Ninov 1991: 78).

² Въздържането от показна емоционалност освен това издава двойственото отношение на близките към мъртвия – той освен пазител може да бъде и потенциален вредител.

Преди да пристъпим към изследователската част на тази работа ще обърнем внимание на нещо важно. Във всяка култура митологията около смъртта се състои от най-различни, понякога дори противоречиви виждания за това какво се случва с човека и близките му след като той умре: какво остава от него след смъртта му, завинаги ли е прекъсната връзката му с близките му, кой го посреща в отвъдния свят, как изглежда това загадъчно място, изобщо има ли задгробно пространство или всичко започва и свършва тук, на земята. В случая фокусът е върху култа към живота, постиженията и социалния престиж, но това не означава, че те изчерпват нагласите към смъртта на българина – не означава дори, че са водещата им характеристика. Те са някаква част от тях и изследването цели да провери каква е тяхната актуалност към днешния ден.

Хипотези

Хипотезите в настоящата работа се разполагат по две оси: (1) оста междуличностна срещу професионална принадлежност и (2) оста сантименталност срещу прагматизъм³ – американската и българската извадка се намират в двата противоположни полюса на осите. По-конкретно, хипотезите са формулирани по следния начин:

1. Водещата хипотеза се отнася до социалната принадлежност, засвидетелствана върху надгробните плочи. В американската извадка ще присъстват повече сигнали за родовата и семейната принадлежност на починалия, както и такива, разбираеми единствено в контекста на близост с починалия. От своя страна, надгробните плочи в българската извадка ще дават повече информация за професионалната принадлежност и заслугите на индивида в сравнение с тези в американската. За българите професионалната принадлежност и принадлежността на покойника към престижни групи ще е от по-голямо значение от междуличностната му принадлежност. Българските гробищни камъни ще целят демонстриране на социален статус пред пошироката общност, т.е. те са еднозначни и ясни, така че всеки, който ги види, да ги разбере.

2. Допълнителната хипотеза, която в известен смисъл е свързана с първата, се отнася до разграничението сантименталност–прагматизъм. Американската извадка ще проявява по-сантиментално отношение към смъртта. В сравнение с българската извадка, върху надгробните плочи от американско-

³ Съзнаваме, че това са твърде неясни термини за един психологичен анализ, но в случая са и особено подходящи. Под сантименталност се разбират такива надгробни символи и надписи, които с известен драматизъм дават израз на нетленното (емоции, интимност, любов) и духовното, на всичко онова, което се разполага над делничните грижи и дреболиите, смалили се до незначителност за преминалия границата между световете. Другият тип надписи и символи с практичен и делничен тон се занимават точно с това, което остава на земята – материалното, труда и историите за човека, който дори след смъртта продължава да носи социален престиж и гордост на близките си благодарение на професионалните си постижения.

то гробище ще бъдат изобразявани повече птички, цветя, ангели и други символи, които дават израз по-скоро на емоционална и романтична нагласа към смъртта. Символи, издаващи прагматизъм, ще бъдат по-скоро изключение в американската извадка. В същото време надгробните плочи от българското гробище ще бъдат по-малко декоративни в сравнение с американските, а когато все пак има изображения по тях, те ще са свързани с професията и прослойката, от която идва починалия. Роза, ангели и т.н. ще бъдат малко на брой в тази група.

Дизайн на изследването

В изследването са включени общо 248 снимки на надгробни камъни: 124 български (заснети в *Централни софийски гробища*) и 124 американски (от архива на *Mount Auburn Cemetery* в Кеймбридж, Масачузетс)⁴.

Извършен е контент анализ, при който изследователят търси и брой предварително дефинирани стимули в снимките. Предпочетеният метод е съобразен с извънредните пандемични условия и предмета на проекта. Провеждането на интервю или анкета е отхвърлено като вариант поради особеностите на темата. Тя е деликатна, откъдето и да я погледнеш: малко хора биха се чувствали комфортно да обсъждат с непознати смъртта на близки, пък било то и в полза на науката, още по-малко са готовите да разсъждават върху собствената си тленност, за която човек за добро или лошо мисли колкото е възможно по-малко в ежедневието си. Особено неуместно е да причиняваме допълнителен стрес на хората с въпроси за надгробни плочи и гробища в момент на пандемия, когато така или иначе темата за смъртта е на дневен ред и всички сме принудени от обстоятелствата да се замислим за крехкостта на човешкия живот. Гробищата, от друга страна, са на разположение за всеки, по всяко време, на открито и без струпване на хора. Това прави контент анализа на надгробни плочи практически и безопасно начинание, съобразено с протиепидемичните мерки, действащи в момента на изготвяне на тази работа.

Този подход обаче не е просто компромисен вариант. Надгробните камъни представляват материализиран образ на нагласите към смъртта, които иначе съществуват изключително в областта на психичното. Когато човек избира как да изпише името на починалия си близък, какъв символ да добави, в коя негова социална роля да го представи, да прибави ли нещо интимно или пък да заложи на общоприетото *Почивай в мир*, множество фактори определят решението му и културата е един от тях. Културните вярвания, традиции и ценности оформят отношението на човека към смъртта. В една култура, в която е прието, че животът продължава за починалия и след смъртта, при това много по-красив и смислен, и той ще чака своите близки в отвъдното, *Till we meet again* е съвсем очакван надпис. Но в култура, в която най-важно е това, което се случва в света на живите, а надгробният камък е още един възможен начин за демонстриране на социален престиж, то

⁴ В Приложение в края на тази работа е предоставен линк за достъп до всички снимки, включени в изследването

по-вероятно е надгробните плочи да величаят постиженията на починалия приживе. Изборите, които човек прави по отношение на една надгробна плоча, се определят от това, което той смята, че е важно (как аз си спомням този човек?), онова, което е важно за починалия (как той би искал да бъде запомнен?), а върху отговорите и на двата въпроса влияние оказва културата. Накратко, анализът на надгробни камъни не само е съобразен с етичните измерения на темата и с противоепидемичните ограничения, но и сам по себе си е подходящ метод за вглеждане в колективното съзнание.

Преброените стимули бяха разпределени в две големи категории, всяка с допълнителни подкатегории. Условието, за да бъде включен даден мотив в анализа, е преди всичко да дава значима информация за хипотезите.

В следващите редове ще бъдат разгледани особеностите на различните категории и причините да бъдат избрани и формулирани по този начин.

I. Преброяване на сигналите за **социална принадлежност**: това е категорията, свързана по-скоро с първата хипотеза⁵. Тук присъстват както надписи, така и символи – всичко, което може да ни даде някаква информация за социалната принадлежност на починалия. В рамките на тази категория са включени три много важни подкатегории, които включват в себе си същинските сигнали, използвани за определяне на социалната принадлежност.

1. Междуличностна принадлежност: култура, която на надгробните плочи поставя акцент по-скоро върху междуличностната принадлежност, ще демонстрира по-голяма честота в следните отношения:

а) *семеен гроб*: поставено на първо място, защото говори най-недвусмислено за това, че починалите принадлежат към едно и също семейство и дори след смъртта си продължават да са близо един до друг. Някои надгробни плочи бяха броени като семейни дори и при нанесено име само на един от членовете на семейството, защото имаше други сигнали, които издаваха, че гробът ще бъде общ (напр. семейната фамилия е ясно и централно означена, очевидно има свободно място и за други членове).

б) *семейната роля* (обикновено майка/баща, съпруг/съпруга): тук беше необходима малка промяна при работата с българската извадка. Докато за американската извадка директното назоваване на семейната роля под името на починалия е честа практика, то в българската се оказа невъзможно да я откриеш категорично отбелязана. При българските надгробни плочи семейната роля беше изведена по пътя на логиката от някои загатващи я надписи

⁵ Това е условно казано, тъй като общо взето и двете категории са свързани с всяка от хипотезите. Разглежданите явления вероятно са повлияни едно от друго: при по-сентименталното отношение към смъртта има и повече сигнали за семейна принадлежност, докато по-практичната нагласа е свързана с повече сигнали за професионалната принадлежност. Трябва да се има предвид, че подобно предположение остава изцяло в областта на спекулативното, докато не бъде подложено на проверка със статистически методи; то обаче предполага интересна страна на проблема, която може да се доразвие в по-нататъшно изследване.

(напр. ако в долния ъгъл на надгробната плоча има надпис от съпругата, то очевидно положеният в този гроб е бил съпруг).

с) *снимка*⁶ (обща): на семеен гроб се поставя обща снимка, която обикновено изобразява съпруг и съпруга.

д) *лично послание* (прякор, галовно име, шега, фраза и т.н.): това е послание, което няма да бъде разбрано напълно от случаен посетител на гроба. То отделя аутсайдерите от хората, които познават починалия достатъчно добре, за да разберат смисъла на символа/думите. Може да е прякор, фраза, семеен девиз, символ, дори шега – изобщо нещо, което да обединява починалия и близките му. Тази категория е отделена от категорията на генеричните послания (като *together always, in loving memory* и т.н.), които могат да се отнасят до всеки, и това разграничение е ключово: в категория *лични послания* влизат послания, които са пряко обвързани с починалия и побират в себе си някаква част от неговата съкровена същност. Докато на почти всеки гроб може да се види роза (Америка) или върбова клонка (България), много малко са гробовете със символ китара (Америка) или несръчно нарисован самолет (България). Категорията на истински личните послания издава по-красноречиво междуличностната привързаност на близките към починалия.

е) *общо послание* (*С много обич, Липсвайш ни* и т.н.): общи надписи, които засвидетелстват любов и вяност, мъка по починалия или надежда за бъдеща среща с него. Приложими са към множество различни хора и взаимоотношения.

ф) *от кого*: обикновено в долния ъгъл на гроба, подобно на адресант на писмо или приносител на дарове, навярно означава кой е погребал положения в гроба, избрал е надгробната плоча, съчинил е/подбрал е мотивите по нея, платил е за изготвянето ѝ. Когато го има, този надпис дава полезна информация за семейните роли на починалите.

2. Професионална принадлежност: култура, която на надгробните плочи се фокусира повече върху професионалната принадлежност на починалия, ще отбелязва с по-голяма честота следните:

а) *титла/професия*: на първо място е поставено изричното заявяване на принадлежност посредством надпис, обозначаващ професията (напр. летец, медицинска сестра, учител) или титлата (професор, инженер, генерал).

б) *снимка* (с униформа, ордени, професионално облекло): възможно е да е комбинирано с надпис, отбелязващ професията на починалия, но може и да бъде само по себе си сигнал за професионалната му принадлежност.

с) *символ*: рядко се появяват самостоятелно, а по-скоро са разположени заедно с титлата/професията на починалия, за да съобщят недвусмислено професионалната принадлежност на лежащия под надгробната плоча.

⁶ Тази категория важи само за българската извадка, защото поставяне на образа на положения в гроба върху надгробната плоча (обикновено под формата на снимка) е много разпространено в българските гробища, но не беше открито при нито една американска надгробна плоча.

d) *заслуга*: рядко срещани надписи, но с изключително значение за хипотезите (особено втората). Обикновено е свързано с изключителни по своя характер професионални постижения на починалия.

3. Принадлежност към престижна група: според характера на включените стимули (символни изображения) тази подкатегория би могла да спадне и към втората главна категория (*символ/декорация*). В случая беше предпочетено смисловото ѝ разполагане в категорията *социална принадлежност*. С нея се затваря кръгът на трите типа групови принадлежности – към семейство (подкатегория междуличностна принадлежност), към професионален кръг (професионална принадлежност) и към престижна група. Подкатегориите тук са:

a) *партийна звезда* (само в българската извадка): означава партийната принадлежност на починалия;

b) *масонски знак* (само в американската извадка): означава принадлежността на починалия към тайно посветено общество;

c) *малтийски кръст* (и в българската, и в американската извадка): може да има различни значения; в много страни днес е орден за военна или цивилна смелост и специални заслуги. В България той е най-високо почитаният български орден и се връчва за най-висока степен на военни заслуги. В САЩ също се използва с подобно символично значение под формата на ордени и значки. Символично или реално връчен, малтийският кръст означава храброст и изключителни цивилни/военни заслуги.

II. Преброяване на *символите*⁷ и *декорациите* по гробовете: тази категория има отношение основно към втората хипотеза, според която американците са по-сантиментални в отношението си към смъртта, докато българите запазват прагматичен поглед до края на живота и отвъд. Поради значението им предимно като естетичен елемент на декорациите се гледа като на знаци за сантименталност. Освен това обаче в тази категория са включени и някои символи, които загатват професионалната принадлежност и социалния престиж на индивида⁸.

– За по-сантиментално отношение говорят *ангели, клонки, рози и други цветя*.

– Изобразяването на *животни* може да бъде с различно значение в зависимост от животното (например за сантименталност говорят птичките и пеперудите, докато импониращи животни като лъвове и орли са по-скоро символ на социален престиж).

⁷ Освен изброените по-долу символи имаше още някои, които се повтаряха по-малко или бяха типични само за едната извадка, и това попречи на включването им към същинския анализ. Те ще бъдат споменати накрая.

⁸ Кръстовете не влизат в тази категория, защото при положение че всички надгробни плочи са взети от християнски гробища, наличието на християнска символика се очаква и в двата случая със сравнително еднаква честота (дори и върху надгробни плочи, датиращи от времето на комунизма в България, може да се видят кръстовете), което ограничава диференциращата мощ на този символ.

– За прагматично отношение към смъртта говорят символите, обозначаващи *професия* или *занаят*, практикувани от починалия.

При категоризирането за всяка снимка, в която присъстваше търсеният стимул, се прибавяше по **една** единица към категорията, към която спада този стимул. Например ако на снимката е изобразен надгробен камък, в който са положени семейство от лекар и медицинска сестра, а изследователят брои колко често върху надгробните камъни се появява професионална титла, това ще означава само една единица в категория професионална принадлежност, подкатегория титла/професия. Единицата, която се вписва в таблицата, не е реалният брой на стимулите, а е знак за присъствието им въобще. Това, което ни интересува, е подтикът да се означават професии върху надгробния камък – надгробният камък е един, върху него присъства означение на професионална принадлежност, а това колко точно човека с титли са погребани под него е без значение, след като присъства нагласата, продиктувала това означение. По същия начин, когато върху една и съща надгробна плоча присъстват всички възможни сигнали за междуличностна принадлежност: да бъде поставена върху семеен гроб, да бъдат означени семейните роли на всички положени в гроба, да има техни общи изображения/снимки, както и лично послание и по-общо послание, а най-отдолу да пише от кого е всичко това, всяка от шестте подкатегории получава по една единица, но всичко това се отнася до една-единствена надгробна плоча, която съответно ще бъде прибавена само като една единица към главната категория междуличностна принадлежност.

Резултати

Таблица: *Централни софийски гробища*
(общо 124)

Социална принадлежност 94%		
Междulichностна група 78%	Професионална група 52%	Престижна група 5%
семеен гроб 77%	титла /професия 46%	Партийни звезди 5%
семейна роля 8%	снимка 9.5%	Малтийски кръст 1%
снимка 5%	символ 5%	
лично послание 4%	заслуга 2%	
общо послание 9.5%		
от кого 4%		

Символ/декорация 32%	
клонки	15%
ангели	3%
рози	3%
Други цветя	1.5%
животни	1%
професия /занаят	5%

Таблица 2: Mount Auburn (САЩ)
(общо 124)

социална принадлежност 97%		
Междудличностна група 96%	Професионална група 6%	Престижна група 5%
Семеен гроб	94%	титла /професия
		6%
Семейна роля	25%	символ
		3%
Лично послание	14%	заслуга
		2%
Общо послание	26%	
От кого	-	

Символ/декорация 76%	
клонки	1%
ангели	1.5%
рози	24%
други цветя	35%
животни	4%
професия/занаят	3%

Почти във всички надгробни плочи от общо 248-те присъства някакъв белег за социалната принадлежност на починалия.

И в двете групи най-често тя е междуличностна: 96% в американската извадка, и 78% в българската. В българската извадка професионалната принадлежност е по-малко срещана от междуличностната, но се доближава до нея с разлика от 26 процента – за сравнение разликата в честотата на срещане на сигнали за междуличностна и професионална принадлежност в американската извадка е 90 процента!

Най-честият начин да се заявява семейна принадлежност е и най-категоричният – семейни гробове. В българската извадка те са 77% от всички надгробни плочи, а в американската – 94%. Сравнително рядко при българите на надгробната плоча се срещат семейна снимка (5%), уточнена семейна роля на покойника (8%), лично (4%) или по-общо послание (близо 10%).

При американците по-често могат да се видят отбелязани семейната роля на починалия (25%), както и по-генерални послания и цитати (26%). Посланията и символите с по-личен смисъл са по-редки в рамките на американската извадка (14%), но в сравнение с българската се срещат по-често. Единствено при българските гробове се срещат формулировки, отнасящи се до това от чие име/от кого е надгробната плоча, като и там това е сравнително рядка практика (4%).

Сигналите за професионална принадлежност са много по-често срещани в българската (52%), отколкото в американската извадка (едва 6%), като и в двете групи най-разпространеният начин да се отбележи тя е посредством титлата/професията на починалия (46% в българската извадка, 6% в американската). Стимулите, спадащи към подкатегорията (*професионален символ* в американската извадка, които са малък дял от общите случаи (3%), не са причислени към стимулите, принадлежащи на общата категория *професионална принадлежност* поради неясната си природа – този въпрос ще бъде по-подробно разгледан в дискусиата.

И в двете извадки принадлежността на починалия към престижна група е заявена в 5% от случаите, като в българската извадка мнозинството от тях се отнасят до партийно членство, демонстрирано със звезда. В американската извадка се наблюдава по-равномерно разпределение на масонския знак (3%) и малтийския кръст (2%).

С повече от двойно по-голямата честота американците поставят декорации и символи на надгробните плочи – върху 76% от всички надгробни плочи присъства някакво изображение с декоративна функция, най-често рози (24%) или други цветя (35%). При българите декорирани са 32% от надгробните камъни. Тук най-често срещаната декорация са лавровите клонки, ограждащи образа на починалия. В българската извадка по-често се срещат ангели (3%) и символи, отнасящи се до професията/занаята (5%), отколкото в американската (респ. 1.5% и 3%), но разликите не са особено големи.

Дискусия

Голяма част от основните предположения в двете хипотези се потвърдиха, но не липсваха и изненади. Очаквано, професионалната принадлежност беше по-често и по-ясно застъпена върху българските надгробни плочи. При американските в много случаи не беше разбираемо дали определен символ означава професията на починалия или само негово хоби; единствено изобразените пушки на покоен военен говорят ясно за неговия професионален статус. Контрастът между тази особеност на американската извадка и характерната недвусмисленост на българските професионални символи, които почти винаги са съпроводени и с ясно означаване на титлата/професията на починалия, е показателна.

Заслугите в американската извадка също не са формулирани толкова приповдигнато, колкото в българската – те се срещат само при военните и дават информация за това в коя война са служили ветераните или къде са загинали, без да влизат в особена възхвала и конкретика за постиженията им.

Надписи, които съобщават *от кого* е надгробната плоча, се срещаха единствено в българската извадка. Не изключваме вероятността те да имат връзка с непреработено чувство за вина пред изоставен или пренебрегван приживе роднина, характерно за българина след Освобождението според Нинов – това би обяснило по-честото им присъствие в българската извадка. От другата страна, възможно е те да представляват още един начин за постигане на социален престиж в очите на общността. Да имаш любящо семейство, което да те съпроводи в последния ти път и да прояви старание в извайването на последния ти облик пред света, е повод за гордост. Някои казват, че да бъдеш обичан и да обичаш, да заслужиш нежността и вниманието на другите е най-значимото постижение. Това обаче близките да застанат с „името си“ (по-точно ролята си) зад погребването и издигането на надгробната плочата съдържа в себе си и известна демонстрация. Какъвто и смисъл да търсим зад това, факт е, че не само в американската, но и в българската извадка междуличностната принадлежност е по-често сигнализирана от професионалната. Смъртта универсално и преди всичко друго е събитие, което разтърсва най-силно непосредственото обкръжение на починалия, и тази нейна характеристика оставя отпечатъка си и върху надгробните плочи.

Втората хипотеза за декорациите и символите също се потвърди: българските надгробни плочи се оказаха по-бедни от американските от гледна точка на орнаментика и символика. В българската извадка рози и цветя като сантиментални символи се срещат много по-рядко отколкото в американската, а в американската пък са малко символите, загатващи професията и занаята на покойника, макар че тук разликата е по-незначителна. Макар че нито процентите, нито разликите са големи, изненада беше, че ангели се срещаха повече сред българските надгробни плочи, обратно на очакването като сантиментален символ те да са по-разпространени в американската из-

вадка. Българските гробове с ангели датират от началото на миналия век и подобие то помежду им говори за масово производство – най-вероятно става въпрос за краткотрайна мода в Царство България. Задълбочаването в смисъла на ангелската символи за българина от по-ново време в по-нататъшно изследване би могло да даде интересни резултати.

Що се отнася до животинската символика върху надгробните плочи, в тази област се потвърждават едновременно и двете хипотези по много любопитен начин. Символите на животни в американската извадка са разнообразни, като включват както сантименталните образи на един пудел, две птички и едно плюшено мече (върху различни надгробни камъни), така и по-могъщите изображения на орел и лъв (върху една и съща надгробна плоча). В българската извадка единственото животинско присъствие е това на орел, който стои върху гроба на летец – освен да говори за социалния престиж на покойника, величественият образ на орела е използван и за означаване на професията му.

Накрая ще бъдат споменати още някои символи върху надгробните плочи, които не намериха своето място в текущия анализ поради отсъствие на връзка с темата му. Тяхното многократно повтаряне в американската извадка обаче не остана незабелязано. В тази група особено интересни са културно натоварените символи като келтски кръст, гръцки шарки и колони, детелини. Подобни символи придобиват особено голямо значение като изразители на родовата и собствената идентичност в големи гробища, където положените в гробовете имат най-разнообразен произход. Други често срещани изображения са книги, бръшлян и лозници, които имат най-различни тълкувания, но най-вече се свързват с християнската символика. Задълбочаването в тези и подобни символи, изобразени върху надгробни плочи, може да бъде предмет на друго изследване.

Настоящата работа е твърде повърхностно потапяне в необятната и вълнуваща област на културните вярвания за смъртта и претворяването им в действителността. В хода на дискусиата бяха предложени някои възможности за разширяване на предмета на изследване. Друга много важна насока за бъдещите изследвания е използването на още количествени методи, които да придадат по-голяма научна тежест на резултатите, представени тук. Например би било интересно да се установи има ли действително корелация (и ако да, колко силна) между сантименталното отношение към смъртта и заявяването на семейната принадлежност върху надгробните плочи, от една страна, и прагматичното отношение към смъртта и акцентирането върху професионалните заслуги на индивида посмъртно, от друга.

* * *

Смъртта е неподдаващ се на пълно опознаване феномен. Точно нейната загадъчна и безпощадна природа я прави вълнуваща за всяка култура, за всеки отделен човек. Свикнали сме да гледаме на смъртта като на противоположност на живота и да приравняваме нейното присъствие с отсъствието

на живот. Можем да спорим обаче, че смъртта има пряко отношение към живота: от една страна, начинът, по който живеем дните си, в немалка степен се определя от това как гледаме на смъртта; как ще посрещнем смъртта пък зависи от изповядваните приживе ценности. Простото вярване в основата на това изследване е, че фолклорът около смъртта е извор на безценна информация за живота на културите.

ЛИТЕРАТУРА

- Вакарелски, Х. 2008. *Български погребални обичаи*. София: Захари Стоянов.
- Генчев, С. 1983. Оплакване при смърт, сватба и изпращане у българи и руси. // *Българска етнология*, (2), 14–29.
- Маринов, Д. 1994. *Народна вяра и религиозни народни обичаи. Второ фототипно издание*. София: Издателство на Българската академия на науките.
- Нинов, Б. 1991. Българинът и смъртта: надгробните паметници и некролозите. // *Социологически проблеми*, 23 (4), 75–81.
- Хаджийски, И. 2002. *Избрани съчинения в три тома. Том II Оптимистична теория за нашия народ*. София: Изток-Запад.
- Петканов, К. 1994. Смъртта в представите на българина. // *Философски алтернативи*, 3 (5), 161–166.
- Ariès, P. 1975. *Western attitudes toward death: from the Middle Ages to the present* (Vol. 3). JHU Press. 55–82

Снимки на всички надгробни камъни са достъпни на този линк:

https://drive.google.com/drive/folders/1NiayxERrRRa5nQalwQQh_IrOV22zqr2Z?usp=sharing

ТРАНСЛИТЕРИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Vakarelski, H. 2008. *Balgarski pogrebalni obichai*. Sofia: Zahari Stoyanov.
- Genchev, S. 1983. Oplakvane pri smart, svatba i izprashtane u balgari i rusi. // *Balgarska etnologia*, (2), 14–29.
- Marinov, D. 1994. *Narodna vyara i religiozni narodni obichai. Vtoro fototipno izdanie*. Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata akademia na naukite
- Ninov, B. 1991. Balgarinat i smartta: nadgrobните pametnitsi i nekroloзите. // *Sotsiologicheski problemi*, 23 (4), 75–81.
- Hadzhiyski, I. 2002. *Izbrani sachinenia v tri toma. Tom II Optimistichna teoria za nashia narod*. Sofia: Iztok-Zapad.
- Petkanov, K. 1994. Smartta v predstavite na balgarina. // *Filosofski alternativi*, 3 (5), 161–166.